

PROBLEMY WSPÓŁCZESNYCH BIBLIOGRAFII NARODOWYCH

Magdalena Krynicka
Jarosław Pacek
Biblioteka Narodowa

W ostatnich latach informatologię i inne nauki bibliologiczne spotykają głębokie przeobrażenia. Dotyczą one różnych poziomów, dotyczą stosowanych języków informacyjno-wyszukiwawczych, problemów opracowania dokumentów, strategii wyszukiwawczych, efektywności systemów informacyjno-wyszukiwawczych, badania potrzeb informacyjnych użytkowników. Zmiany objawiają się również w używanej terminologii, czego przykładem może być swoisty renesans samej nazwy dziedziny, wspomnianej na początku artykułu.

Zmiany dotyczą także bibliografii we wszystkich jej wymiarach, rozumianej i jako dziedzina nauki, i jako wykaz informacji o zasobach, z metodyką i technikami stosowanymi przy jego opracowaniu. Z pewnością należy uznać, że bibliografia i naczelny przedmiot jej zainteresowania, jakim była dotychczas książka i inne formy dokumentów, zmieniały się ustawicznie, przez cały okres rozwoju metod utrwalania wiedzy i informacji. Zmiany te jednak nie polegały na tak głębokich przeobrażeniach i nie następowały tak dynamicznie, jak obecnie. Obserwowane tempo, nie zaś jakość zmian, jest chyba głównym źródłem problemów z dostosowaniem się działalności informacyjnej do nowych warunków.

Bibliografie narodowe to ogromne przedsięwzięcia bibliograficzne, które można uznać za najdonioślejsze z racji pełnionych przez nie funkcji: informacyjnej i (przede wszystkim) dokumentacyjno-historycznej. Również bibliografie narodowe nie są odporne na wpływ zmiennych trendów. Celem artykułu jest wskazanie i omówienie wybranych problemów bibliografii narodowych, wynikających z ich funkcjonowania w środowisku cyfrowym i sieciowym oraz zmieniających się potrzeb użytkowników.

Czym jest bibliografia narodowa?

Zgodnie z definicją *Encyklopedii wiedzy o książce*: **Bibliografia narodowa rejestruje dokumenty opublikowane na terenie danego kraju lub państwa, niekiedy także wydane poza jego granicami, ale związane z nim tematem, pochodzeniem autora (redaktora, ilustratora itp.) lub językiem**¹. Zawiera ona wydawnictwa zwarte i ciągłe, a niekiedy może również uwzględniać inne typy dokumentów jak graficzne czy audiowizualne. Bibliografia narodowa jest

¹ *Encyklopedia wiedzy o książce*. Red. nac. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzyna-dlowski. Wrocław 1971, s. 174.

opracowywana przede wszystkim na podstawie egzemplarza obowiązkowego przez krajowy ośrodek bibliograficzny. Natomiast głównie w krajach anglosaskich sprawdził się program CIP (Cataloguing in Publication) zapoczątkowany przez Bibliotekę Kongresu 1971 r.

Dość wąskie pojęcie bibliografii narodowej definiuje norma terminologiczna PN-N-01225, zaliczając ją do bibliografii ogólnych, które charakteryzują się nieograniczonym zakresem i zasięgiem, z wyjątkiem zasięgu terytorialnego, który najczęściej zostaje ograniczony do terytorium państwa/kraju². W praktyce opracowania bibliografii narodowych, pomimo starań, niektóre zasięgi, na przykład chronologiczny, są jednak ograniczone.

W podobnym ujęciu, lecz już nieco szerzej, bibliografia narodowa została przedstawiona w *Słowniku encyklopedycznym informacji, języków i systemów informacyjno-wyszukiwawczych*: **bibliografia ogólna (lub ich zespół) zawierająca informacje o dokumentach opublikowanych na terenie danego kraju, państwa, także wydanych poza jego granicami, ale związanych z nim tematem, pochodzeniem autora lub językiem, dająca możliwie pełny obraz produkcji wydawniczej narodu lub państwa**³. Ta definicja, bazująca na EWO-Ku, trafnie wskazuje na podstawowe cechy i zadania bibliografii państwowych.

Mając na uwadze dokumenty egzystujące w cyfrowym i sieciowym środowisku, można zastanowić się, czy warunek opublikowania lub wydania będzie w ich przypadku dostatecznie wypełniony. O zasobach sieciowych mówi się raczej, że są rozpowszechnione. Archiwizację i opracowanie bibliograficzne witryn internetowych instytucji administracji państwowej lub krajowych instytucji kulturalno-oświatowych uważa się za istotne, wskazane więc byłoby ich uwzględnienie w bibliografii narodowej. Może się wydawać, że zasoby sieciowe nie powinny przysparzać problemów, bowiem *Ustawa o bibliotekach z dnia 27 czerwca 1997 r. w art. 5 rozdziału 1, Przepisy ogólne stwierdza, że: Materiałami bibliotecznymi są w szczególności dokumenty zawierające utrwalone wyraz myśli ludzkiej, przeznaczone do rozpowszechniania, niezależnie od nośnika fizycznego i sposobu zapisu treści, a zwłaszcza: dokumenty graficzne (piśmiennicze, kartograficzne, ikonograficzne i muzyczne), dźwiękowe, wizualne, audiowizualne i elektroniczne*⁴. Jednak tak nie jest, gdyż w rozumieniu art. 1. *Ustawy z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych*⁵ „zasoby internetowe podlegają ochronie prawno-autorskiej, co niesie za sobą ograniczenia w powszechnym ich udostępnianiu. Art. 28 tejsze ustawy daje bibliotekom, archiwom i szkołom możliwość udostępniania gromadzonych danych jedynie na końcówkach systemów informatycznych na terenie tych instytucji” i dalej „spod ochrony prawno-autorskiej wyłączone są dokumenty urzędowe, jakimi są materiały publikowane na stronach instytucji

² Por. PN-N-01225: 1989. *Bibliotekarstwo i bibliografia. Rodzaje i części składowe bibliografii. Terminologia*, s. 1.

³ *Słownik encyklopedyczny informacji, języków i systemów informacyjno-wyszukiwawczych*. Oprac. B. Bojar. Warszawa 2002, s. 30-31.

⁴ Ustawa o bibliotekach z dnia 27 czerwca 1997 r. Dz. U. 1997 nr 85 poz. 539. [online]. [dostęp: 02.05.2012]. Dostępny w World Wide Web: <<http://www.ebib.info/images/file/ustawa%20o%20bibliotekach.pdf>>.

⁵ Ustawy z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Dz. U. 1994, nr 24, poz. 83 z późn. zm.

publicznych” (jeśli prowadzone są zgodnie z prawem)⁶. Wyłącznie te witryny, od 28 marca 2010 r., archiwizuje i udostępnia Narodowe Archiwum Cyfrowe⁷. Włączenie nowych typów dokumentów do bibliografii narodowych, co już ma miejsce w wielu państwowych wykazach na świecie, w naszym kraju byłoby bardzo ważne, ale nie jest wystarczająco uporządkowane prawnie, a właśnie opracowywanie metadanych dokumentów elektronicznych i sieciowych⁸ jest jednym z ważniejszych problemów współczesnych bibliografii narodowych.

O bibliografii narodowej wypowiadają się współczesne źródła opracowywane przez instytucje o zasięgu międzynarodowym, takie jak IFLA. W dokumencie *Guidelines for national bibliographies in the electronic age* **zauważalna jest nowoczesna formuła traktowania bibliografii narodowej, o której pisze się, że jest zbiorem autorytatywnej i wyczerpującej informacji na temat krajowej produkcji wydawniczej. Bibliografia narodowa powinna być publikowana regularnie, z jak najmniejszym opóźnieniem, zgodnie z międzynarodowymi standardami przez narodową agencję bibliograficzną, która ma obowiązek zapewnić możliwość wymiany i wykorzystania w ten sposób przygotowanych danych bibliograficznych. Szczególnie ważne jest ustalenie ujednoczonych punktów dostępu do zasobu po zweryfikowaniu opisu bibliograficznego i wszystkich oznaczeń odpowiedzialności. Narodowa rejestracja bibliograficzna, która stanowi podstawę uniwersalnej rejestracji bibliograficznej, ma za zadanie zbadanie, identyfikację i rejestrację wszystkich publikacji produkowanych w kraju, w celu zaspokojenia potrzeb informacyjnych użytkowników, przez co przyczynia się do rozwoju i integracji bibliotek oraz infrastruktury dokumentacyjnej i archiwalnej. Z kolei rolą narodowych agencji bibliograficznych jest opracowywanie autorytatywnych i kompletnych danych bibliograficznych dla nowych publikacji ogłaszanych w danym kraju**⁹. Charakterystyczne dla przytoczonego ujęcia oraz dla innych podobnych dokumentów jest stawianie akcentu na interoperacyjność, osiąganą przez stosowanie międzynarodowych standardów oraz na uwzględnianie potrzeb użytkowników. Dziś chyba szczególnie wyraźnie bibliografia i cała działalność informacyjna dostosowuje się właśnie do oczekiwań użytkowników.

Celem obserwowanych zmian jest dostosowanie rejestracji bibliograficznej do współczesnego uniwersum bibliograficznego oraz zmieniających się pod wpływem Internetu oczekiwań użytkowników.

Po omówieniu na poszczególnych płaszczyznach zmian bibliografii narodowych, które już nastąpiły, zostanie podjęta próba określenia tego, co je czeka

⁶ F. Kłębczyn, M. Jędralska: *Serwis Archiwum Internetu na tle ogólnych problemów archiwizacji zasobów sieciowych*. [online]. [dostęp: 02.05.2012] Dostępny w World Wide Web: <http://www.nowyebib.info/images/stories/numery/128/128_jedralska.pdf>.

⁷ Narodowe Archiwum Cyfrowe. [online]. [dostęp: 02.05.2012]. Dostępny w World Wide Web: <<http://nac.gov.pl/>>.

⁸ Więcej na ten temat: J. Pacek: *Problemy rejestracji dokumentów sieciowych*. W: *Szóstka Ogólnokrajowa Narada Bibliografów*. Warszawa 23-24 października 2008. Warszawa 2010, s. 146-173.

⁹ *Guidelines for National Bibliographies in the Electronic Age*. [online]. [dostęp 2.05.2012]. Dostępny w World Wide Web: <<http://archive.ifla.org/VII/s12/guidelines-national-bibliographies-electronic-age.pdf>>.

w niedalekiej przyszłości. Wbrew pozorom zasadne jest również pytanie, czy bibliografie narodowe mają szansę przetrwać w konkurencji z innymi źródłami informacji o zasobach narodowych.

Jakie zmiany już nastąpiły? Jakie zmiany ujawnią się w najbliższej przyszłości?

Poszerzenie repertuaru rejestrowanych zasobów o cyfrowe (elektroniczne) i sieciowe (zdalne, online) zasoby miało wpływ na rozumienie przedmiotu bibliografii i podstawowej jednostki opisu. Bibliografie narodowe okazały się otwarte na włączenie nowych typów zasobów, ale w różny sposób to zadanie realizują. Wyróżnić można dwa rozwiązania. Pierwszym z nich jest uwzględnienie zasobów elektronicznych wraz z innymi o podobnej formie, na przykład umieszczenie opisów książek elektronicznych i drukowanych w tej samej części bibliografii narodowej (np. Niemcy, Wielka Brytania). Drugie rozwiązanie to prowadzenie oddzielnego wykazu dla nowych (pod względem sposobu utrwalenia i formy) typów zasobów (np. Francja, Polska). Trudno udzielić jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, która z tych metod jest właściwa. Specjalne traktowanie, ze względu na sposób fizycznego utrwalenia zasobu książkowego, artykułu i innych form znanych już bibliografii, można uznać za przejaw pewnej „bibliograficznej dyskryminacji”, należałoby jednak zastanowić się, które rozwiązanie jest najlepsze z perspektywy użytkownika. Potrzebne byłyby w tym zakresie szczegółowe badania.

Jednocześnie można też zauważyć tendencję do rozróżniania w bibliografii załącznikowej literatury drukowanej i informacji znajdujących się w sieci, czego wyrazem jest stosowanie określeń takich jak e-bibliografia, netografia czy webografia. Niewykluczone, że użytkownicy, porządkując swój obraz świata, chcą traktować, te typy zasobów jako oddzielne, różnica jakościowa w zakresie odbioru jest bowiem pomiędzy nimi znaczna, co świadczy o tym, że wciąż jeszcze traktuje się zasoby cyfrowe i sieciowe jako szczególną jakość. Prawdopodobnie z czasem te granice ulegną zatarciu, a poszczególne zasoby będą dzielone na książki, czasopisma itd. na różnych nośnikach.

Z przejściem bibliografii narodowych do środowiska cyfrowo-sieciowego coraz częściej wiąże się scalanie danych pochodzących z różnych członów bibliografii do postaci jednego, uniwersalnego zbioru. Następuje wtedy homogenizacja informacji o różnych typach zasobów, nawet jeśli pod względem technicznym przechowywane są w oddzielnych bazach danych. Poprzez wykorzystanie do tego celu wspólnego oprogramowania, zawartość bibliografii narodowych może być eksplorowana w jednym miejscu, przy użyciu wspólnego interfejsu i narzędzi wyszukiwawczych, z tego samego poziomu systemu, co katalog. Dla przeciętnego użytkownika, w odróżnieniu od specjalisty, różnica między bibliografią narodową i katalogiem jest trudna do uchwycenia. Jednak to profesjonalści, na co dzień zajmujący się bibliografią, potrzebują dostępu do obu tych źródeł informacji, aby prowadzić niezbędne prace towarzyszące katalogowaniu czy analizować wykazy bibliograficzne. Tego rodzaju refleksja nad kulturą danego kraju jest niezbędna, nawet jeżeli jest przedmiotem badań niewielkiej liczby osób.

Jedną z istotniejszych obecnie ofert bibliografii narodowych jest dostarczanie informacji dziedzinowej. Kontrolowane, rzeczowe punkty dostępu, możliwość prezentacji materiału w uporządkowaniu odzwierciedlającym przynależność tematyczną publikacji to zaleta, którą warto zachować przy zmianie środowiska informacyjnego na cyfrowe. Bibliografie narodowe cechuje pewna elitarność i niszowość, jeśli chodzi o profil odbiorców, dostarczają one informacji wysokiej jakości, cennej dla poznania naukowego, ale w społeczeństwie informacyjnym nauka staje się jednym z podstawowych motorów rozwoju gospodarczego. Ponadto należy pamiętać o wyjątkowej misji bibliografii narodowych, jaką jest „pokonanie ograniczeń zasięgu chronologicznego” i dostarczenie informacji o „obecnym” piśmiennictwie przyszłym pokoleniom. W ten sposób bibliografie narodowe wypełniają misję dokumentacyjno-historyczną.

Kolejną sferą przeobrażeń bibliografii narodowych jest zmiana jej postaci na cyfrową. Jest to ważne, bo ma bezpośredni wpływ na komunikację z odbiorcą, przyzwyczajonym do źródeł informacji umieszczonych w Internecie, a także na efektywność wyszukiwania informacji bibliograficznej.

Ciekawe tło dla obecnie obserwowanego procesu zmian bibliografii narodowej stanowi ankieta opracowana w 2001 r. przez U. Knutsen¹⁰. Szczególnie ważne są spostrzeżenia dotyczące formy publikacji. Drukowana postać bibliografii była w tym czasie utrzymywana jeszcze przez większość, bo 75% spośród 52 przebadanych krajowych ośrodków, lecz dało się zaobserwować trend spadkowy w stosunku do roku 1996 (90,3%). Bibliografie narodowe funkcjonowały w wielu formach, bo na drugim miejscu pod względem udostępniania wykazów był w 2001 r. Internet (40,4%), natomiast wersje na nośnikach CD utrzymywane były w 2001 r. przez 36,5% ośrodków (w 1996 r – 43,5%). Na przełomie wieków kilka ośrodków deklarowało już zamiar przejścia na dostęp wyłącznie sieciowy, ale też były i takie, które dopiero przygotowywały się do publikacji wykazów na CD.

Na stronie IFLA (*National Bibliographic Register*, <http://www.ifla.org/en/node/2216>) zamieszczone są szczegółowe informacje dotyczące obecnej kondycji bibliografii narodowych. Są to dane dostarczone przez narodowe ośrodki bibliograficzne. Możemy się dowiedzieć, że dominującym punktem dostępu do danych bibliograficznych jest obecnie Internet. Poza kilkoma ośrodkami (Cypr, Włochy, Litwa, Macedonia, Malta, Mauritius, Wietnam), które oświadczyły, że utrzymują wersje zarówno drukowane, jak i elektroniczne z informacją o bieżącej produkcji, większość udostępnia swoje metadane już wyłącznie za pośrednictwem Internetu (pięć ośrodków deklaruje równoczesne udostępnianie płyt CD/DVD poza wersją online). Z pewnością rewolucja cyfrowo-sieciowa w zakresie kanału dystrybucji bibliografii narodowych już się dokonała co zajęło około 15 lat (licząc od połowy lat dziewięćdziesiątych).

Ważnym elementem zmian w prezentacji bibliografii jest wykorzystanie plików edycyjnych, najczęściej w formacie PDF. Bibliografia drukowana posiadała pewien istotny walor – grupowała prezentowany materiał z zastosowaniem układów działowych lub systematycznych, co pozwalało na przekrojowe ob-

¹⁰ U. Knutsen: *Electronic national bibliographies: state of the art review*. [online]. [dostęp: 2.05.2012]. Dostępny w World Wide Web: <<http://archive.ifla.org/IV/ifla69/papers/109e-Knutsen.pdf>>.

serwowanie informacji o piśmiennictwie przez ich przeglądanie. Uzyskanie podobnych efektów w wyszukiwaniu rzeczowym przy obecnie stosowanym oprogramowaniu baz danych jest bardzo trudne lub wręcz niemożliwe. Właściwie przygotowana wersja edycyjna zachowująca atrybuty druku, dostępna online, wykorzystująca hiperłącza dobrze realizuje informacyjną i historyczną funkcję bibliografii narodowych. Taka jej postać będzie przydatna, dopóki metodyka tworzenia bibliograficznych baz danych i systemów informacyjnych nie umożliwi nowych technik ich przeglądania.

Kolejna sfera zmian dotyczy stosowanych w bibliografiach narodowych standardów opisu. Obecnie dominującym standardem w zakresie przepisów katalogowania jest ISBD (International Standard Bibliographic Description). Jego aktualna, skonsolidowana wersja (tłumaczona właśnie na język polski) wprowadza nową strefę opisu, jaką jest strefa 0, przeznaczona na określenie typu dokumentu: jego formy oraz nośnika.

Trzeba odnotować także intensywną popularyzację standardu RDA (Resource Description and Access). Podobnie jak jego pierwowzór, czyli AACR2 (Anglo-American Cataloguing Rules) przeznaczony jest przede wszystkim dla grupy docelowej określonej w nazwie, ale RDA może mieć duży wpływ na paradygmat katalogowania również w krajach spoza tej strefy. Świadczy o tym działalność specjalnej grupy EURIG (European RDA Interest Group), zajmującej się możliwością implementacji tego standardu w Europie¹¹. W tym roku zapadła decyzja, że z dniem 31.03.2013 r. RDA stanie się oficjalnym standardem katalogowania zasobów Biblioteki Kongresu. Warto podkreślić, że RDA opiera się w pełni na modelu FRBR (Functional Requirements for Bibliographic Records), a szczególwie przepisy opracowania zasobów precyzują, które dane mają wystąpić w rekordach dla dzieła, realizacji, materializacji i egzemplarza. Wcześniej już próbowano go stosować w katalogach konkretnych bibliotek w celu pogrupowania, czyli tzw. eferberyzacji rekordów bibliograficznych. Teoretyczne założenia tego modelu były wykorzystywane przez nowoczesne oprogramowanie umożliwiające zintegrowane wyszukiwanie i prezentację zawartości katalogów i baz danych (np. BNB British National Bibliography) zawierających różne typy zasobów. Przepisy katalogowania RDA stanowią praktyczne wdrożenie tej koncepcji w opracowaniu bibliograficznym wszystkich typów zasobów. Zasady RDA obejmują również zasady stosowania ujednoczonych punktów dostępu, czego nie ma nawet najnowsze wydanie ISBD. Jest to ważna część procesu katalogowania, gdyż od niej zależy możliwość dostępu do opracowanych zasobów w elektronicznych bazach bibliograficznych i katalogach.

Jako format do zapisu danych bibliograficznych w postaci elektronicznej wciąż dominuje MARC 21, którego najważniejszym atutem jest popularność na całym świecie oraz możliwość wymiany danych za pomocą formatu wymiennego i protokołu Z39.50. Formaty z rodziny MARC, choć pozwoliły bibliotekarstwu na skomputeryzowanie katalogów i bibliografii, współcześnie są krytykowane z powodu ich nadmiernej złożoności, ale największą ich wadą jest anachronizm¹². Inne formaty, jak Dublin Core, MARCXML, ONIX, MODS i MADS, które

¹¹ Polska Biblioteka Narodowa ma w niej własnego przedstawiciela w osobie Marcina Roszkowskiego.

¹² R. Tennant: *MARC Must Die*. „Library Journal” 2002, nr 20. [online]. [dostęp: 2.05.2012]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.libraryjournal.com/lj/ljinprintcurrentissue/878518-403/marc_must_die.html.csp>.

powstały w symbiozie ze światem Internetu, z różnych powodów nie są w stanie wyprzeć MARCa.

Jednak poza kwestiami czysto technologicznymi istnieje poważniejszy problem dotyczący opracowania zasobów. Dotychczas podstawą były 3 moduły: zasady katalogowania (ISBD lub AACR2), zasady interpunkcji (np. wg ISBD), zapis danych w formacie MARC 21 (lub UNIMARC). Zmiana jednego z tych modułów nie rozwiązuje podstawowych trudności, jakie stwarzają w ten sposób opracowane dane bibliograficzne, bo roboty, wyszukiwarki lub inne narzędzia indeksujące nie są w stanie w pełni odczytać tak zapisanych danych ze względu na możliwość różnej interpretacji zapisów. Właśnie ten problem jest uważany za bardzo istotny dla rozwoju bibliografii w środowisku sieciowym. W różnych ośrodkach (głównie w Stanach Zjednoczonych i Niemczech) prowadzone są prace nad przygotowywaniem zestawów danych w postaci tzw. linked data, już na etapie tworzenia danych bibliograficznych, a nie w wyniku ich konwersji z tradycyjnych formatów bibliotecznych.

Nowe zasady katalogowania RDA również tych problemów nie rozwiązują, ale przyszłość formatu danych bibliograficznych po raz kolejny zależy od Biblioteki Kongresu. Jesienią zeszłego roku ogłosiła ona rozpoczęcie prac nad nowym formatem, którego założenia opublikowano w specjalnym raporcie¹³. Format na miarę przyszłości powinien opierać się na modelu zgodnym ze specyfikacją RDF, co umożliwi integrację danych bibliograficznych ze środowiskiem Internetowym, zapewniając pełny dostęp do tych informacji. Kluczowe znaczenie w realizacji tego zadania będą miały dotychczasowe prace nad rozwojem formatów MARCXML, MODS, MADS oraz Dublin Core, współpraca między czołowymi międzynarodowymi instytucjami, w celu integracji RDA i formatu MARC 21, a także udostępnienie słownictwa Biblioteki Kongresu jako „linked data”. Wypracowanie odpowiednich standardów ma szczególne znaczenie także dla przyszłości bibliografii narodowych.

Summary

The article presents the most important changes in modern national bibliographies, resulting from fast ICT development. The authors discussed problems of metadata for electronic and network documents, joining data from different parts of a bibliography into one set, digitalization, and improvement of standards of description in national bibliographies.

¹³ *A Bibliographic Framework for the Digital Age*. [online]. [dostęp: 2.05.2012]. Dostępny w World Wide Web: <<http://www.loc.gov/marc/transition/pdf/bibframework-10312011.pdf>>.